

Ύστερη Βυζαντινή Περίοδος (1081-1453)

Μέρος Α΄: Το Βυζάντιο στα χρόνια των Κομνηνών και των Αγγέλων (1081-1204)

Ενότητα 5: Διοικητικές δομές – Στρατιωτική οργάνωση –
Δικαιοδοτικό σύστημα (11^{ος} αι. - 1204)

Ελισάβετ Χατζηαντωνίου
Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας

Ευρωπαϊκή Ένωση
Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΑΙΔΕΙΑΣ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΩΝ
ΕΙΔΙΚΗ ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ

Με τη συγχρηματοδότηση της Ελλάδας και της Ευρωπαϊκής Ένωσης

ΕΥΡΩΠΑΪΚΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΤΑΜΕΙΟ

Άδειες Χρήσης

- Το παρόν εκπαιδευτικό υλικό υπόκειται σε άδειες χρήσης Creative Commons.
- Για εκπαιδευτικό υλικό, όπως εικόνες, που υπόκειται σε άλλου τύπου άδειας χρήσης, η άδεια χρήσης αναφέρεται ρητώς.

Χρηματοδότηση

- Το παρόν εκπαιδευτικό υλικό έχει αναπτυχθεί στα πλαίσια του εκπαιδευτικού έργου του διδάσκοντα.
- Το έργο «Ανοικτά Ακαδημαϊκά Μαθήματα στο Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης» έχει χρηματοδοτήσει μόνο τη αναδιαμόρφωση του εκπαιδευτικού υλικού.
- Το έργο υλοποιείται στο πλαίσιο του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση» και συγχρηματοδοτείται από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο) και από εθνικούς πόρους.

Περιεχόμενα ενότητας

- I. ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΗ ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΚΑΙ ΜΕΤΑΡΡΥΘΜΙΣΕΙΣ
- II. Ο ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΣ ΣΤΡΑΤΟΣ (11^{0Σ} ΑΙ. - 1204). ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΚΑΙ ΣΤΡΑΤΟΛΟΓΗΣΗ
- III. ΑΠΟΝΟΜΗ ΔΙΚΑΙΟΣΥΝΗΣ (11^{0Σ} ΑΙ. - 1204)
- IV. ΕΝΔΕΙΚΤΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

I. ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΗ ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΚΑΙ ΜΕΤΑΡΡΥΘΜΙΣΕΙΣ

- A. Εισαγωγή
- B. Η κεντρική διοίκηση (11^{ος} αι. - 1204)
- Γ. Η αλλαγή *περὶ τὴν τάξιν τῶν πραγμάτων καὶ περὶ τὴν κλησιν τῶν ὀνομάτων* (Άννα Κομνηνή, Αλεξιάς Γ', 4.3)
- Δ. Η επαρχιακή διοίκηση
- Ε. Γενική εκτίμηση για την αποτελεσματικότητα της κρατικής διοίκησης

A. Εισαγωγή

Πληροφορίες για τη διοίκηση αντλούμε από:

- **αρχεία μονών (Πάτμου, Αγίου Όρους κ.ά.)**
περιλαμβάνουν κρατικά έγγραφα αξιωματούχων και αυτοκρατόρων (φορολογικού ή οικονομικού χαρακτήρα και δικαστικές αποφάσεις)
- **αυτοκρατορικά έγγραφα (νεαρές, λύσεις, χρυσόβουλλα)**
- **νομικές συλλογές**
- **τακτικά αξιωματούχων (10^{ου} αι., όμως ορισμένα δεδομένα ισχύουν και αργότερα)**
- **σφραγιστικό υλικό (μολυβδόβουλλα αξιωματούχων)**
- **αφηγηματικές πηγές, αλληλογραφία αξιωματούχων (αποσπασματικές κυρίως πληροφορίες)**

B. Η κεντρική διοίκηση (11^{ος} αι. - 1204) (1/5)

- **σέκρετα**: οι υπηρεσίες της κεντρικής διοίκησης που πριν από τη μεταρρύθμιση των Κομνηνών αποκαλούνταν **λογοθέσια**
 - συνήθως επικεφαλής τους ένας *λογοθέτης* (π.χ. *σέκρετον του γενικού / λογοθέτης του γενικού*)
 - άλλα ονομάζονται από τον επικεφαλής (π.χ. *σέκρετον του μυστικού, σέκρετον του μεγάλου λογαριαστού*)
 - οι αξιωματούχοι των *σεκρέτων* αποκαλούνται **σεκρετικοί** – οι διοικητικοί αξιωματούχοι (κεντρικών υπηρεσιών και επαρχιών) έχουν υψηλή μόρφωση και συχνά νομική παιδεία
- **πολυσχιδής διοικητική οργάνωση**
 - υφίστανται πολλά *σέκρετα*, στα οποία υπάγονται ποικίλλα παραρτήματα
 - ενίοτε ένα παράρτημα «προάγεται» σε ξεχωριστή υπηρεσία (*σέκρετον*)
 - εξέλιξη των διοικητικών δομών, προσαρμογή σε νέες συνθήκες και ανάγκες (βλ. κατωτέρω, το παράδειγμα του *σεκρέτου της θαλάσσης*)

B. Η κεντρική διοίκηση (11^{ος} αι. - 1204) (2/5)

- ορισμένα από τα πιο σημαντικά *σέκρετα* (πολλά υφίσταντο ως *λογοθέσια* ήδη από τη μέση βυζαντινή περίοδο, άλλα συστάθηκαν επί Κομνηνών):
 - ***σέκρετον του γενικού***: με αντικείμενο την κρατική περιουσία (έλεγχος γαιών του δημοσίου), εποπτεία κρατικού ταμείου και υπηρεσία είσπραξης της φορολογίας από τις επαρχίες
 - ***σεκρετον του ειδικού***: με αντικείμενο την περιουσία του στέμματος, εποπτεία αυτοκρατορικού ταμείου και βασιλικών *εργοδοσίων/εργαστηρίων*, κατέβαλλε τη μισθοδοσία στους αξιωματούχους (*ρόγα*)
 - από αυτό τον 11^ο αι. προέκυψε ως ξεχωριστή υπηρεσία το ***σεκρετον των οικειακών*** (βλ. κατωτέρω)
 - ***σέκρετον του στρατιωτικού (ταμείου, θησαυρού)***: καταγραφή των *στρατιωτικών κτημάτων* και τήρηση των καταλόγων για τη επάνδρωση και τη χρηματοδότηση του *θεματικού στρατού*
 - τον 12^ο αι. καταργείται, αφού διαλύεται ο στρατός των *θεμάτων* (βλ. κατωτέρω)

B. Η κεντρική διοίκηση (11^{ος} αι. - 1204) (3/5)

- **σέκρετον του δρόμου:** εποπτεία του οξέος δρόμου (= οδικού δικτύου για πρεσβείες, αξιωματούχους, αυτοκρατορική και κρατική αλληλογραφία, μυστικές αποστολές, μεταφορά εξορίστων)
 - ένα είδος υπηρεσίας εξωτερικής πολιτικής και εσωτερικής ασφάλειας
 - τον 12^ο αι. μάλλον παύει να υφίσταται το σέκρετον (το αξίωμα όμως του λογοθέτη του δρόμου διατηρείται ως στενού συνεργάτη του αυτοκράτορα και με ορισμένες αρμοδιότητες εξωτερικής πολιτικής)
- **σέκρετον της θαλάσσης:** έλεγχος της θαλάσσιας επικοινωνίας και του ναυτικού εμπορίου
 - β' μισό 11^{ου} αι.: ξεχωριστή υπηρεσία υπό τον παραθαλασσίτη, αρχικά υφιστάμενο του επάρχου της πόλεως (βλ. κατωτέρω) – εξέλιξη που συνάδει με την ανάπτυξη του θαλάσσιου εμπορίου από τον 11^ο αι. κ.ε.
 - 12^{ος} αι.: απαντά πλέον ως σέκρετον της θαλάσσης, με υπεύθυνο τον παραθαλασσίτη (ή τους παραθαλασσίτες), όμως υπό την εποπτεία του μεγάλου δουκός, επικεφαλής του στόλου και των διοικητικών υπηρεσιών που αφορούν την ναυσιπλοΐα

Β. Η κεντρική διοίκηση (11^{ος} αι. - 1204) (4/5)

- **σέκρετον των ευαγών οίκων**: εποπτεία των γαιών που προορίζονταν για τη στήριξη αυτοκρατορικών ευαγών ιδρυμάτων(ορφανοτροφείων, γηροκομείων, νοσοκομείων κτλ.)· βλ. ενότητα 6
 - ένα είδος υπουργείου κοινωνικής πρόνοιας
 - 11^{ος} αι. υπό τον *οικονόμο των ευαγών οίκων*
 - 12^{ος} αι. υπό τον *λογαριαστή των ευαγών σεκρέτων* (όσον αφορά την οικονομική διαχείριση) και τον *ορφανοτρόφο* (όσον αφορά την άσκηση φιλανθρωπικού έργου)

Β. Η κεντρική διοίκηση (11^{ος} αι. - 1204) (5/5)

- **σημαντικές μεταρρυθμίσεις του Αλεξίου Α΄ Κομνηνού:**
 - **λογοθέτης των σεκρέτων:** συντονίζει όλες κρατικές υπηρεσίες και επιβλέπει την κεντρική και επαρχιακή διοίκηση (*μέγας λογοθέτης* μετά το 1204)
 - **σέκρετον του μεγάλου λογαριαστού:** επιβλέπει όλες τις αυτόνομες οικονομικές υπηρεσίες και είναι υπεύθυνος για τους κρατικούς ισολογισμούς (μετά το 1204 επιβιώνει μόνο ως τίτλος)
- **απλοποίηση της οικονομικής διοίκησης επί Μανουήλ Α΄:**
 - **ενοποίηση των κρατικών και αυτοκρατορικών ταμείων** (*σακέλλη, βασιλικόν βεστιάριον, οικειακόν βεστιάριον κ.ά.*) – στο εξής ένα κεντρικό βεστιάριον
 - **σέκρετον των οικειακών:** αναδείχθηκε στην κύρια οικονομική υπηρεσία (παραγκώνισε σε σημασία τα *σέκρετα του γενικού και του ειδικού*)

Γ. Η αλλαγή περιὶ τὴν τάξιν τῶν πραγμάτων καὶ περιὶ τὴν κλησιν τῶν ὀνομάτων (Άννα Κομνηνή, Αλεξιάς Γ', 4.3) (1/2)

- **νέα κριτήρια για προώθηση στα ανώτατα αξιώματα:** βασιλικοί συγγενείς σε εμπιστευτικά αξιώματα, σε σημαντικά στρατιωτικά-διοικητικά κέντρα, σε ανώτατες στρατιωτικές θέσεις (πιο σημαντικό κριτήριο η συγγένεια με τη βασιλική οικογένεια – δευτερεύον οι ικανότητες)
- **νέοι τίτλοι για τους βασιλικούς συγγενείς** (σεβαστοκράτορας, δεσπότης, σεβαστός)
- **ιεραρχία των βασιλικών μελών:** σύμφωνα με τον βαθμό συγγένειας με τον αυτοκράτορα και με βάση τη σειρά γέννησης
- **νέα κριτήρια για την ιεράρχηση των αξιωματούχων:** με βάση τον συγγενικό δεσμό με τον αυτοκράτορα, καθοριστικό στοιχείο το *ὄμαιμον* και η αγχιστεία με τους Κομνηνούς

Γ. Η αλλαγή περιὶ τὴν τάξιν τῶν πραγμάτων καὶ περιὶ τὴν κλήσιν τῶν ὀνομάτων (Άννα Κομνηνή, Αλεξιάς Γ', 4.3) (2/2)

- **νέα διάρθρωση ανώτατης κοινωνικής τάξης, αμιγῶς βασιλικής:** οι Κομνηνοί μέσω επιγαμιῶν με μέλη σημαντικῶν αριστοκρατικῶν οικογενειῶν διαμόρφωσαν μια ευρύτερη βασιλική οικογένεια, που θα στήριζε ανεπιφύλακτα τὴν κομνήνεια δυναστεία
- **αποστασιοποίηση των Κομνηνῶν ἀπὸ τὴ συγκλητικὴ τάξη,** ὅπου μπορούσαν να εἰσέλθουν ανώτατοι αξιωματούχοι και ἀπὸ τα μέσα του 11^{ου} αι. εὐπόροι εμποροβιοτέχνες – αποκλεισμός τῆς συγκλήτου ἀπὸ τον πολιτικό βίον
- **συνέπειες:**
 - περιορίζεται ἡ δυνατότητα πολιτικῆς και κοινωνικῆς ἀνέλιξης (ἀκόμη και για τα μέλη τῆς παλιᾶς αριστοκρατίας, ἀν δεν ἐπιδίωκαν δεσμούς με τους Κομνηνοὺς)
 - δύσκολα ἀνανεώνεται ἡ ανώτατη κοινωνικὴ τάξη με προικισμένα, ικανά άτομα ἀπὸ τὴν αστικὴ τάξη
 - δεν ὑπάρχει κίνητρο μέγιστης προσφοράς πρὸς τὸ κράτος χωρὶς τὴ δυνατότητα και τὴν ἐλπίδα για περαιτέρω κοινωνικὴ ἐξέλιξη
 - προέκυψαν ἀντίθετα ἀπὸ τα προσδοκώμενα ἀποτελέσματα: αὐξηση των συνωμοσιῶν ἀπὸ μέλη τῆς βασιλικῆς οικογένειας

Δ. Η επαρχιακή διοίκηση (1/2)

α. Σύντομη αναδρομή για το θεματικό σύστημα

- οργάνωση των επαρχιών σε **πολιτικο-στρατιωτικές ενότητες (θέματα)** (μέσα/τέλη 7^{ου} αι. - τέλη 11^{ου} αι.)
- επικεφαλής: **στρατηγός** (πολιτική, στρατιωτική, δικαστική εξουσία)
- συγκρότηση του **θεματικού στρατού** (από αυτόχθονες που κατέχουν *στρατιωτικά κτήματα/οίκους*)
- 8^{ος} - 9^{ος} αι. κ.ε.: συνεχής **κατάτμηση των θεμάτων** (για ευέλικτη αμυντική οργάνωση και για τον περιορισμό της δύναμης φιλόδοξων στρατηγών)
- τέλη 9^{ου} - αρχές 10^{ου} αι.: **διαχωρισμός των εξουσιών**
 - **στρατηγός**: στρατιωτική εξουσία
 - **πρωτονοτάριος**: πολιτικός άρχων
 - **κριτής / πραιτώρ**: δικαστική εξουσία

Δ. Η επαρχιακή διοίκηση (2/2)

β. Οι εξελίξεις στον θεματικό θεσμό κατά τον 11^ο αι.

- **θέμα:** οικονομική/φορολογική και δικαστική περιφέρεια υπό έναν κριτή
- **δουξ ή κατεπάνω:** στρατιωτική εξουσία σε περιφέρεια ενός θέματος ή και περισσοτέρων θεμάτων/στρατηγίδων (οι στρατηγοί των μικρότερων θεμάτων υποκείμενοι στους δούκες)

γ. Οι μεταβολές στο επαρχιακό σύστημα επί Κομνηνών (τέλη 11^{ου} / αρχές 12^{ου} αι. κ.ε.)

- **δουξ:** επικεφαλής της επαρχίας (χώρα / αρχή / θέμα) με καθήκοντα διοικητικά (δικαστικά-φορολογικά) και στρατιωτικά/αστυνομικά (τήρηση τάξης, στοιχειώδης άμυνα, χωρίς επιχειρησιακή ικανότητα)
- **θέμα:** ο όρος δηλώνει πλέον μια οικονομική/φορολογική και δικαστική περιφέρεια ή αποτελεί ένα γεωγραφικό προσδιορισμό

Ε. Γενική εκτίμηση για την αποτελεσματικότητα της κρατικής διοίκησης (1/2)

- ενδείξεις ότι η γραφειοκρατική διοίκηση 11^{ου}-12^{ου} αι. ήταν γενικά αποτελεσματική:
 - διασφάλιση εγκυρότητας επίσημων εγγράφων (με υπογραφές, σφραγίδες, σημειώσεις επί κολλημάτων)
 - ύπαρξη κτηματολογίου (τακτική ανανέωσή του, τήρηση αρχείου στην κεντρική υπηρεσία και στις επαρχίες)
 - ενημέρωση (συν)αρμόδιων *σεκρέτων*
 - τάση για απλοποίηση της κεντρικής οικονομικής διοίκησης (ενοποίηση αυτοκρατορικών και δημόσιων γαιών, ενοποίηση κρατικών ταμείων) – λιγότερη γραφειοκρατία
 - επαρκής και αξιοκρατική στελέχωση κεντρικών και επαρχιακών υπηρεσιών

Ε. Γενική εκτίμηση για την αποτελεσματικότητα της κρατικής διοίκησης (2/2)

- **επί Κομνηνών:** αποτελεσματικός έλεγχος κεντρικού και επαρχιακού διοικητικού μηχανισμού
- **επί Αγγέλων:** όχι θεσμικές αλλαγές, όμως ελαστικότητα στην άσκηση εξουσίας (επί Ισαακίου Β΄) ή/και φαυλότητα (επί Αλεξίου Γ΄)
 - κατάχρηση εξουσίας από ανώτατους υπαλλήλους της κεντρικής διοίκησης
 - καθυστέρηση ή άρνηση διοικητών να μεταβούν στις επαρχίες
 - αυθαιρεσίες στην επιβολή και είσπραξη της φορολογίας
 - κεντρόφυγος τάση επαρχιακών διοικητών και τοπικών αρχόντων / αποσχιστικά κινήματα και ίδρυση ηγεμονιών

II. Ο ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΣ ΣΤΡΑΤΟΣ (11^{0Σ} ΑΙ. - 1204). ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΚΑΙ ΣΤΡΑΤΟΛΟΓΗΣΗ

- A. Οργάνωση του στρατού και στρατολόγηση κατά τους 10^ο - 11^ο αιώνες
- B. Κατάργηση του θεματικού στρατού και πρακτικές στρατολόγησης επί Κομνηνών
- Γ. Οργάνωση του στρατού ξηράς (11^{0Σ} αι. - 1204)
- Δ. Το βυζαντινό ναυτικό (11^{0Σ} αι. - 1204)

A. Οργάνωση του στρατού και στρατολόγηση κατά τους 10^ο - 11^ο αιώνες (1/3)

- **ταγματικός στρατός:** πυρήνας του τα βασιλικά τάγματα, οι τακτικές δυνάμεις που σταθμεύουν κυρίως στη Θράκη και τη Βιθυνία (για την προστασία της Κωνσταντινούπολης) και αποστέλλονται ως βασικές δυνάμεις κρούσης στα σύνορα (μέσα 10^{ου} αι. κ.ε.: μεταφέρονται συχνά και για μακρό διάστημα).
- διάκριση σε:
 - **ρωμαϊκά τάγματα:** ημεδαποί, μακράς θητείας επαγγελματίες-στρατιώτες, μισθοδοτούμενοι
 - **συμμαχικά ή έθνικά τάγματα:** ξένοι μισθοφόροι
 - από β' μισό 11^{ου} αι.: καίρια θέση στον αυτοκρατορικό στρατό
 - τάγματα ίδιας εθνότητας (φραγγικόν, ρωσικόν κ.ά.) υπό ομοεθνή αρχηγό
 - εθνάρχης = ο επιβλέπων Βυζαντινός αξιωματούχος των συμμαχικών ταγμάτων κατά τη διάρκεια εκστρατείας

A. Οργάνωση του στρατού και στρατολόγηση κατά τους 10^ο - 11^ο αιώνες (2/3)

- **πλεονεκτήματα της επικράτησης του ταγματικού στρατού:**
 - αξιόμαχοι, άρτια εκπαιδευμένοι, επαρκώς ανταποκρινόμενοι σε νέες πολεμικές τακτικές (λ.χ. έναντι Σελτζούκων / Πετσενέγγων / Κουμάνων ιπποτοξοτών ή Λατίνων ιπποτών), σταθερά ετοιμοπόλεμοι (απαραίτητοι για τις μακροχρόνιες εκστρατείες της μακεδονικής δυναστείας)
 - μείωση του ρόλου της τοπικής αριστοκρατίας (που ενίοτε ασκούσε επιρροή στους *θεματικούς* στρατούς και απειλούσε την κεντρική εξουσία)
- **μειονεκτήματα της επικράτησης του ταγματικού στρατού:**
 - οι ξένοι μισθοφόροι: μειωμένη αφοσίωση στο βυζαντινό κράτος – προϋπόθεση η τακτική και επαρκής μισθοδοσία
 - η στρατολόγηση ανάλογη των οικονομικών δυνατοτήτων κράτους
 - εξοπλισμός και παραχείμαση: επιβάρυνση για το κράτος και τους επαρχιακούς πληθυσμούς, αντίστοιχα

A. Οργάνωση του στρατού και στρατολόγηση κατά τους 10^ο - 11^ο αιώνες (3/3)

- **Θεματικός στρατός:** απαρτίζεται από τα *θεματικά τάγματα* (μόνιμες μονάδες *θεμάτων*) και από τους *στρατιώτες-γεωργούς* (ημι-επαγγελματίες στρατιώτες, ιδιοκτήτες των *στρατιωτικών κτημάτων* ή *οίκων*, απαλλαγμένους από ορισμένα φορολογικά βάρη και αγγαρείες σε αντάλλαγμα των στρατιωτικών υποχρεώσεων/*στρατεία*)
 - **πλεονεκτήματα θεματικού στρατού:**
 - αφοσίωση, πατριωτισμός
 - αυτοχρηματοδότηση εξοπλισμού και διαχείριση στις γαίες τους
 - **μειονεκτήματα θεματικού στρατού:**
 - επιρροή στρατηγών και τοπικής αριστοκρατίας σε *θεματικά στρατεύματα*
 - όχι συστηματική απασχόληση στο στράτευμα, όχι τόσο άρτιας εκπαίδευσης και μαχητικής αξίας όσο οι επαγγελματίες στρατιώτες

B. Κατάργηση του *θεματικού* στρατού και πρακτικές στρατολόγησης επί Κομνηνών (1/2)

α. Παράγοντες / αιτίες διάλυσης του στρατού των *θεμάτων*

- **συνεχής κατάτμηση *θεμάτων*** → προβλήματα σε στρατολόγηση ντόπιων και σχηματισμό επαρκών τοπικών δυνάμεων
 - **αλλοίωση του χαρακτήρα των *θεμάτων***: από πολιτικο-στρατιωτικές περιφέρειες → έμφαση σε διοικητικές-δικαστικές-οικονομικές λειτουργίες
 - **τάση μεγαλογαιοκτημόνων για απορρόφηση των *στρατιωτικών κτημάτων*** (από τον 10ο κ.ε.) → αντίκτυπος στις δυνατότητες στρατολόγησης
 - **βαρύτερος οπλισμός, νέες πολεμικές τακτικές** → ανάγκη για επαγγελματίες στρατιώτες, με άρτια εκπαίδευση και συνεχή απασχόληση στο στράτευμα (λ.χ. *κατάφρακτοι ιππείς, ιπποτοξότες, καστροφυλακτούντες*)
 - **στα ανατολικά σύνορα αλλοεθνείς και αιρετικοί (μονοφυσίτες Αρμένιοι και Σύριοι)** → εκεί εφαρμόστηκε η εξαγορά (*απαργυρισμός*) της στρατιωτικής υποχρέωσης – σταδιακά επεκτάθηκε και σε άλλες περιοχές
- **μείωση και τελικά κατάργηση του *θεματικού* στρατού – επικράτηση του *ταγματικού* στρατού**

Β. Κατάργηση του θεματικού στρατού και πρακτικές στρατολόγησης επί Κομνηνών (1/2)

β. Νέες πρακτικές στρατολόγησης επί Κομνηνών

- **μαζική στρατολόγηση ξένων στρατιωτών**
κατά μία άποψη, οι ξένοι μισθοφόροι συνιστούν πλειονότητα στις στρατιωτικές δυνάμεις – δεν είναι βέβαιο
- **χρήση του θεσμού της πρόνοιας ως μέσου στρατολόγησης από τον Μανουήλ Α΄ Κομνηνό κ.ε.**
παραχώρηση δημόσιων γαιών και γαιοπροσόδων με αντάλλαγμα την παροχή στρατιωτικής υπηρεσίας από τον λεγόμενο *προνοιάριο*, *καβαλλάριο*, *στρατιώτη*

Γ. Οργάνωση του στρατού ξηράς (11^{ος} αι. - 1204)

- **τάγματα Ανατολής και Δύσεως:** στο β' μισό του 10ου αι. τα βασιλικά τάγματα χωρίστηκαν σε ανατολικά και δυτικά, υπό τον *δομέστικο* (των Σχολών) της Ανατολής και τον *δομέστικο* (των Σχολών) της Δύσεως – 11^{ος} αι.: αποκαλείται (μέγας) *δομεστικός* Ανατολής ή Δύσεως
 - β' μισό 11^{ου} αι. κ.ε.: συχνά η αρχηγία όλου του στρατού σε ένα πρόσωπο
 - 13^ο αι. κ.ε.: παύει η διάκριση των στρατευμάτων σε Ανατολής και Δύσεως, αρχηγός του στρατού ο *μέγας δομέστικος*
- **πεζικό**
 - **βαρύ:** *οπλικόν κατάφρακτον*
 - **ελαφρό:** *το εύζωνον των στρατοπέδων*
 - **σώματα τοξοτών:** *τοξικόν*
 - **βοηθητικά σώματα:** *το απολεμώτερον του στρατού*
- **ιππικό**
 - **ελαφρό:** *οι επιβαίνοντες ταχυπόδων ιππών - ιπποτοξόται*
 - **βαρύ, θωρακισμένο:** *κατάφρακτοι ιππείς - πανσίδηροι ιππόται*

Δ. Το βυζαντινό ναυτικό (11^{ος} αι. - 1204) (1/2)

α. Σύντομη αναδρομή (9^{ος} -11^ο αι.)

- **βασιλικόν πλώιμον, υπό τον δρουγγάριο του πλωΐμου**
 - πρωτίστως για την προστασία της Κωνσταντινούπολης
 - **θεματικός στόλος**
 - **κατεξοχήν ναυτικά θέματα** (Κιβυρραιωτών, Αιγαίου Πελάγους, Σάμου, Κεφαλληνίας, Κύπρου, Κρήτης)
 - **μεικτά θέματα: περιοχές με εκτεταμένα παράλια** (θ. Δυρραχίου, θ. Νικοπόλεως, θ. Ελλάδος κ.ά.)
- υποβάθμιση (τέλη 10^{ου} αι., ο αραβικός στόλος δεν αποτελούσε πια σοβαρή απειλή) – διάλυση **θεματικού στόλου** (11^{ος} αι.)

Δ. Το βυζαντινό ναυτικό (11^{ος} αι. - 1204) (2/2)

β. Το ναυτικό επί Κομνηνών

- **ΑΛΕΞΙΟΣ Α΄**
 - **συνθήκη με Βενετούς**: ναυτική βοήθεια έναντι εκτεταμένων εμπορικών προνομίων (1082)
 - **ανασυγκρότηση βασιλικού στόλου (υπό τον μεγάλο δούκα΄ α΄ μνεία 1092)**
 - **πλευστικά στρατεία**: έκτακτες φορολογικές επιβαρύνσεις επαρχιών για την κάλυψη των δαπανών
- **ΙΩΑΝΝΗΣ Β΄ – ΜΑΝΟΥΗΛ Α΄**
 - δεν έδωσαν έμφαση στο πολεμικό ναυτικό
 - εξάρτηση από το ναυτικό των ιταλικών δυνάμεων (κυρίως Βενετών και Γενουατών) με αντάλλαγμα παραχώρηση, ανανέωση και επαύξηση εμπορικών προνομίων (πολεμικές συγκρούσεις σε περίπτωση άρνησης του Βυζαντίου: π.χ. βυζαντινο-βενετικός πόλεμος 1122-1126· βλ. ενότητα 6)
 - αύξηση της πειρατείας, ιδίως μετά το 1180

III. ΑΠΟΝΟΜΗ ΔΙΚΑΙΟΣΥΝΗΣ (11^{ΟΣ} ΑΙ. - 1204)

- A. Αυτοκρατορικό δικαστήριο
- B. Υψηλόβαθμοι δικαστικοί λειτουργοί της Κωνσταντινούπολης
- Γ. Το *σέκρετον των δικών*
- Δ. Η νομοθεσία του Μανουήλ Α΄ Κομνηνού για την απονομή δικαιοσύνης στην πρωτεύουσα (1166)
- Ε. Μονομελή υπηρεσιακά δικαστήρια
- Στ. Η έννοια του *αρμόδιου δικαστηρίου*
- Ζ. Η απονομή δικαιοσύνης στις επαρχίες
- Η. Τα εκκλησιαστικά δικαστήρια

Α. Αυτοκρατορικό δικαστήριο

- ανώτατο όλων των δικαστηρίων
- κρίνει ο ίδιος ο αυτοκράτορας (μόνος του ή μαζί με το αυτοκρατορικό συμβούλιο)
- οι αποφάσεις του είναι τελεσίδικες (εκτός αν επανεξεταστούν από τον ίδιο ή άλλο αυτοκράτορα)

B. Υψηλόβαθμοι δικαστικοί λειτουργοί της Κωνσταντινούπολης (1/3)

- ***μέγας δρουγγάριος της βίγλης / δρουγγαρικό δικαστήριο***
 - αστικές και ποινικές υποθέσεις – από τα μέσα του 11^{ου} αι. ανώτερο όλων των δικαστηρίων (εφετείο)
- ***έπαρχος της πόλεως***
 - επικεφαλής της διοίκησης, της τήρησης της τάξης και των οικονομικών δραστηριοτήτων της πρωτεύουσας – κρίνει αστικές και ποινικές υποθέσεις και ως εφέτης τις αποφάσεις των επαρχιακών κριτών
- ***κοιαίστωρ***
 - για θέματα οικογενειακού και κληρονομικού δικαίου και άλλες αστικές αλλά και ποινικές υποθέσεις – εφέτης για τις αποφάσεις των επαρχιακών κριτών

B. Υψηλόβαθμοι δικαστικοί λειτουργοί της Κωνσταντινούπολης (2/3)

- **δικαιοδότης**
 - εισήχθη από τον Αλέξιο Α΄ Κομνηνό – κρίνει αστικές και ποινικές υποθέσεις
- **πρωτοασηκρήτις**
 - επικεφαλής της αυτοκρατορικής γραμματείας – τουλάχιστον από τον 12^ο αι. απαντά ως προκαθήμενος δικαστηρίου – κρίνει αστικές και ποινικές υποθέσεις
- **προκαθημένος των δημοσιακών δικαστηρίων**
 - εισήχθη επί Κομνηνών – κατά μια άποψη, πρόεδρος ο μέγας λογαριαστής – κρίνει υποθέσεις δημοσιονομικού περιεχομένου
- **ο επί των κρίσεων** [βλ. κατωτέρω]

Β. Υψηλόβαθμοι δικαστικοί λειτουργοί της Κωνσταντινούπολης (3/3)

- **μεγάλος αριθμός δικαστηρίων:** ένδειξη για εξειδίκευση στη δικαιοδοσία των δικαστηρίων αλλά και για τις αυξημένες προσφυγές των υπηκόων στη δικαιοσύνη
- **μικροί δικαστές ή πάρεδροι / σύνεδροι / σύμπονοι:** οι προκαθήμενοι των δικαστηρίων συνεπικουρούνταν από ένα γνωμοδοτικό σώμα (πρόσωπα με νομική κατάρτιση, π.χ. κριτές του βήλου, κριτές επί του ιπποδρόμου)

Γ. Το σέκρετον των δικών

- **ίδρυση:** στα μέσα του 11^{ου} αι. (επί Κων/νου Θ' Μονομάχου)
- **αρμοδιότητες:**
 - καταχώριση και φύλαξη δικαστικών αποφάσεων
 - κατά μια άποψη, ήλεγχε την ορθότητα των αποφάσεων των επαρχιακών δικαστών
- **προϊστάμενος:** *ο επί των κρίσεων*
 - τον 12^ο αι. αναφέρεται και ως υψηλόβαθμος δικαστής

Δ. Η νομοθεσία του Μανουήλ Α΄ Κομνηνού για την απονομή δικαιοσύνης στην πρωτεύουσα (1166)

στόχος: η επίσπευση της δικαστικής διαδικασίας

- χρονικά όρια για ολοκλήρωση δίκης (διετία για ποινικές υποθέσεις – τριετία για αστικές υποθέσεις)
- περιορισμός σε αγόρευση συνηγόρων
- καθορισμός εργάσιμων ημερών (*εμπράκτων*), αργιών (*απράκτων*) και ημιαργιών → αποφυγή συνεχών αναβολών
- ισάριθμη κατανομή παρέδρων στα τέσσερα δικαστήρια της πρωτεύουσας
- ερήμην εκδίκαση εναγομένου μετά από 3 κλητεύσεις
- άσκηση και εκδίκαση εφέσεων εντός 1 έτους
- επιτάχυνση της εκδίκασης υποθέσεων των υπηκόων από επαρχία (ώστε να μην αποτελεί ανασταλτικό παράγοντα για προσφυγή σε δικαστήρια της Κωνσταντινούπολης)

Ε. Μονομελή υπηρεσιακά δικαστήρια

- δικαστής: ο προϊστάμενος μιας υπηρεσίας
- για πειθαρχικά παραπτώματα (υποθέσεις που είχαν σχέση με το αντικείμενο της υπηρεσίας και την ορθή επιτέλεση των καθηκόντων)
- για άλλου είδους υποθέσεις, εφόσον οι διάδικοι ήταν υφιστάμενοι της ίδιας υπηρεσίας ή έστω ο εναγόμενος
 - π.χ. ο λογοθέτης του γενικού θα έκρινε παραβάσεις του κανονισμού από άτομα που υπηρετούσαν στο ομώνυμο σέκρετον ή και ιδιωτικές τους υποθέσεις (ευέλικτη και ταχεία απονομή δικαιοσύνης)

Στ. Η έννοια του αρμόδιου δικαστηρίου

- για συγκλητικούς και για εγκλήματα καθοσίωσης: αρμόδιο δικαστήριο ήταν το αυτοκρατορικό δικαστήριο
 - για κληρικούς και μοναχούς: αρμόδιο δικαστήριο το εκκλησιαστικό (επισκοπικό, μητροπολιτικό, πατριαρχικό)
 - για στρατιωτικούς: αρμόδιοι οι στρατιωτικοί δικαστές
 - για τους εμποροβιοτέχνες της Κωνσταντινούπολης: αρμόδιο δικαστήριο ήταν του *επάρχου της πόλεως* (που είχε την εποπτεία των δραστηριοτήτων τους)
 - για υποθέσεις διαθηκών: αρμόδιο δικαστήριο ήταν μόνο του *κοιαίστωνα* (που ήταν υπεύθυνος για την κατοχύρωση της εγκυρότητας των διαθηκών)
- **αν κάποιος (χωρίς τη συναίνεσή του ή χωρίς αυτοκρατορική εντολή) κρινόταν από αναρμόδιο δικαστήριο, η απόφαση δεν είχε ισχύ – σεβασμός στα δικαιώματα των εναγομένων**

Ζ. Η απονομή δικαιοσύνης στις επαρχίες

- **10^{ος} - 11^{ος} αι.: *πραίτωρ / κριτής του θέματος***
 - διορισμός από τον αυτοκράτορα, περίπου 3ετή θητεία (τον 11^ο αι. έχει όχι μόνο δικαστικά καθήκοντα, αλλά και τη διοίκηση του θέματος)
 - νομική κατάρτιση (συχνά πρώην κατώτερος δικαστικός λειτουργός στην Κωνσταντινούπολη: *κριτής ιπποδρόμου ή κριτής του βήλου*)
 - εκδίκηση: ποινικές και αστικές υποθέσεις
 - συνεργασία με τις δικαστικές αρχές της Κωνσταντινούπολης (του ζητούνταν ενημέρωση για υποθέσεις που εκδικάζονταν στην πρωτεύουσα ή ζητούσε γνωμοδότηση από δικαστικούς λειτουργούς της πρωτεύουσας)
 - ενημέρωση του *σεκρέτου των δικών*
- **τέλη 11^{ου} - 12^{ος} αι: *δουξ θέματος (επί Κομνηνών κ.ε.)***
 - διοικητικές, στρατιωτικές, οικονομικές και δικαστικές αρμοδιότητες

Η. Τα εκκλησιαστικά δικαστήρια

- **από τον 4^ο αι. κ.ε.:** τα εκκλησιαστικά δικαστήρια (επισκοπικό, μητροπολιτικό, πατριαρχικό) επέλυαν διαιτητικά ιδιωτικές υποθέσεις (με τη σύμφωνη γνώμη των διαδίκων)
- **τέλη 11^{ου} κ.ε.:** ο Αλέξιος Α΄ Κομνηνός αναγνώρισε στα εκκλησιαστικά δικαστήρια κανονική δικαιοδοσία επί υποθέσεων οικογενειακού και κληρονομικού δικαίου
- προσιτά στον επαρχιακό πληθυσμό (λόγω εκτεταμένου επισκοπικού δικτύου του πατριαρχείου) – έχαιραν της εμπιστοσύνης των υπηκόων – μετά το 1204 κάλυψαν τις ανεπάρκειες του κρατικού μηχανισμού στον τομέα αυτό

IV. ΕΝΔΕΙΚΤΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

A. Πηγές

B. Δευτερεύουσα βιβλιογραφία

A. Πηγές (1/3)

- Archives de l' Athos, τ. I-XXII, (G. Millet / έκδ. P. Lemerle – J. Lefort) Paris 1945 κ.ε.
- Βυζαντινά έγγραφα της μονής Πάτμου, τ. Α': Αυτοκρατορικά Έγγραφα, έκδ. Έ. Βρανούση, τ. Β': Έγγραφα Δημοσίων Λειτουργιών, έκδ. Μ. Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, [ΕΙΕ/ΚΒΕ], Αθήνα 1980.
- Dölger F., Beiträge zur Geschichte der byzantinischen Finanzverwaltung besonders des 10. und 11. Jahrhunderts², [Byzantinisches Archiv 9] Leipzig - Berlin 1927, Darmstadt 1960.
- Εκλογή Βασιλικών: Ecloga Basilicorum, έκδ. L. Burgmann, Frankfurt a.M. 1988 (12ος αι.)
- Jus Graecoromanum, έκδ. Ι. και Π. Ζέποι, τ. 1, Αθήνα 1931.

A. Πηγές (2/3)

- Κτηματολόγιο Θηβών: Svoronos N., Recherches sur le cadastre byzantine et la fiscalité aux XIe et XII siècles: le cadastre des Thèbes, [École Française d'Athènes] Paris 1959 (= BCH 83, 1959, 1-166).
- Μιχαήλ Ψελλού, Επιστολές (11^{ος} αι.): Κ. Ν. Σάθας (έκδ.), Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη, τ. 5, Βενετία 1876 (ανατ. Αθήνα 2008), σ. 219-523 και E. Kurtz – F. Drexl (έκδ.), Michaelis Pselli Scripta minora magnam partem adhuc inedita II, Milan 1941.
- Νεαρές Μανουήλ Α΄: R. J. Macrides, Justice under Manuel I Komnenos: Four novels on court business and murder, Fontes Minores 6 (1984) 99-204 (= Kinship and justice in Byzantium, 11th-15th centuries, VR, Aldershot 1999, αρ. 9).
- Πείρα Ευσταθίου του Ρωμαίου, στο: Jus Graecoromanum, έκδ. Ι. και Π. Ζέποι, τ. 4, Αθήνα 1931 (11^{ος} αι.).

A. Πηγές (3/3)

- Oikonomidès N., Les listes de préséance byzantines des IXe et Xe siècles, Paris 1972.
- Στρατηγικόν Κεκαυμένου (11ος αι.): G. Litavrin (έκδ.), Sovety is rasskazy Kekavmena, Moscow 1972 [νέα έκδ. M. D. Spadaro, Cecaumeno. Raccomandazioni e consigli di galantuomo, Alessandria 1998].
- Σφραγιστικό υλικό (έκδ. J.-Cl. Cheynet, I. Jordanov, V. Laurent, C. Morrisson, J. Nesbitt, N. Oikonomides, W. Seibt, A.-K. Wassiliou, G. Schlumberger, G. Zacos, A. Veglery κ.ά.): βλ. <<http://blog.pbw.cch.kcl.ac.uk/reference/seal-editions>>
- Σχόλια Βασιλικών: Basilicorum Libri LX [Series B], τ. I, έκδ. H. J. Scheltema, Groningen 1953· τ. II, έκδ. H. J. Scheltema – D. Holwerda – N. van der Wal, Groningen 1985.

B. Δευτερεύουσα βιβλιογραφία (1/6)

- Ahrweiler H., Byzance et la mer. La marine de guerre, la politique et les institutions maritimes de Byzance aux VII-XV siècle, Paris 1966.
- Birkenmeier J.W., The development of the Komnenian army 1081-1180, Leiden - Boston - Köln 2002.
- Cheynet J.-Cl., Point de vue sur l'efficacité de l'administration byzantine entre les Xe et XIIe siècles, Byzantinische Forschungen 19 (1993) 105-112.
- Cheynet J.-Cl., Les structures administratives de l'Empire byzantin aux Xe-XIIe siècles, στο: Handelsgüter und Verkehrswege. Aspekte der Warenversorgung im östlichen Mittelmeerraum (4. Bis 15. Jahrhundert), έκδ. E. Kislinger – J. Koder – A. Kultzer, Wien 2010, σ. 59-70.

B. Δευτερεύουσα βιβλιογραφία (2/6)

- Cheynet J.-Cl., *The byzantine aristocracy and its military function*, (Variorum Reprints) Aldershot 2006.
- Χριστοφιλόπουλος Α., *Η δικαιοδοσία των εκκλησιαστικών δικαστηρίων επί ιδιωτικών διαφορών κατά την βυζαντινή περίοδο*, *Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών* 18 (1948) 192-201 (= *Δίκαιον και Ιστορία, Μικρά Μελετήματα*, Αθήναι 1973, σ. 244-254)
- Χριστοφιλοπούλου Αικ., *Τα βυζαντινά δικαστήρια κατά τους αιώνες Ι' - ΙΑ'*, *Δίπτυχα* 4 (1986-1987) 163-177.
- Ferluga J., *Untersuchungen zur byzantinischen Provinzverwaltung, VI-XIII Jahrhundert: gesammelte Aufsätze*, Amsterdam 1992.
- Glykatzi-Ahrweiler H., *Études sur les structures administratives et sociales de Byzance*, (Variorum Reprints) London 1971.

B. Δευτερεύουσα βιβλιογραφία (3/6)

- Γκουτζιουκώστας Α., Η απονομή δικαιοσύνης στο: Βυζάντιο (9ος-12ος αιώνας). Τα κοσμικά δικαιοδοτικά όργανα και δικαστήρια της πρωτεύουσας, [ΚΒΕ - ΒΚΜ 37] Θεσσαλονίκη 2004.
- Γρηγορίου-Ιωαννίδου Μ., Παρακμή και πτώση του θεματικού θεσμού. Συμβολή στην εξέλιξη της διοικητικής και της στρατιωτικής οργάνωσης του Βυζαντίου από τον 10ο αι. κ.ε., Θεσσαλονίκη 1985 (β' έκδ. Θεσσαλονίκη 2007, επιμ. Γ. Λεβενιώτης με προσθήκη νεότερης βιβλιογραφίας).
- Γρηγορίου-Ιωαννίδου Μ., Στρατολογία και έγγεια στρατιωτική ιδιοκτησία στο Βυζάντιο, Θεσσαλονίκη 1989.
- Guiland R., Recherches sur les institutions byzantines, τ. 1-2, Berlin-Amsterdam 1968.
- Haldon J. F., State, army and society in Byzantium, (Variorum Reprints) Aldershot 1995.

B. Δευτερεύουσα βιβλιογραφία (4/6)

- Hohlweg, A., Beiträge zur Verwaltungsgeschichte des Oströmischen Reiches unter den Komnenen, [Miscellanea Byzantina Monacensia 1] München 1965.
- Kühn H.-J., Die byzantinische Armee im 10. und 11. Jahrhundert. Studien zur Organisation der Tagmata, [Byzantinische Geschichtschreiber - Ergänzungsband 2] Wien 1991.
- Λεβενιώτης Γ., Η πολιτική κατάρρευση του Βυζαντίου στην Ανατολή: το ανατολικό σύνορο και η κεντρική Μικρά Ασία κατά το β' ήμισυ του 11ου αιώνα, [ΚΒΕ - ΒΚΜ 43/1-2], Θεσσαλονίκη 2007.
- Lemerle P., Notes sur l'administration byzantine à la veille de la IVe croisade, d'après deux document inédits des archives de Lavra, στο: Revue des études byzantines 19 (1961) 258-272.

B. Δευτερεύουσα βιβλιογραφία (5/6)

- Lilie R.-J., Die Zentralbürokratie und die Provinzen zwischen dem 10. und dem 12. Jahrhundert. Anspruch und Realität, Byzantinische Forschungen 19 (1993) 65-75.
- Magdalino P., Innovations in government, στο: Alexios I, Papers of the Second Belfast Byzantine International Colloquium, 14-16 April 1989, Belfast 1996, έκδ. M. Mullett – D. Smythe, σ. 146-166.
- Magdalino P., The Byzantine army and the land: From stratiotikon ktema to military pronοια, στο: Το εμπόλεμο Βυζάντιο (9ος-12ος αι.), έκδ. Κ. Τσικνάκης, Αθήνα 1997, σ. 15-36.
- Macrides R., The competent court, στο: Law and society in Byzantium, ninth-twelfth centuries, έκδ. Α. Laiου – D. Simon, Washington 1994, σ. 117-130 (= Kinship and justice in Byzantium, 11th-15th centuries, VR, Aldershot 1999, αρ. 8).

B. Δευτερεύουσα βιβλιογραφία (6/6)

- Oikonomides N., Byzantium from the ninth century to the fourth crusade, (Variorum Reprints) Aldershot 1992.
- Oikonomidès N., Documents et études sur les institutions de Byzance (VII-XV s.), (Variorum Reprints) London 1976.
- Σαββίδης Α., Οι ξένοι μισθοφόροι στα βυζαντινά στρατεύματα τον 11^ο αιώνα, στο: Μελέτες βυζαντινής ιστορίας 11^{ου}-13^{ου} αιώνας, έκδ. β', Αθήνα 1995, σ. 162-175.
- Saradi H., The Byzantine tribunals: Problems in the application of justice and state policy (9th-12th c.), Revue des études byzantines 53 (1995) 165-204.
- Treadgold W., Byzantium and its army, 284-1081, Stanford California 1995.

Σημείωμα Αναφοράς

Copyright Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Χατζηαντωνίου Ελισάβετ. «Ύστερη Βυζαντινή Περίοδος (1081-1453). Διοικητικές δομές – Στρατιωτική οργάνωση – Δικαιοδοτικό σύστημα (11^{ος} αι. - 1204) ». Έκδοση: 1.0. Θεσσαλονίκη 2015. Διαθέσιμο από τη δικτυακή διεύθυνση: <http://eclass.auth.gr/courses/OCRS408/>.

Σημείωμα Αδειοδότησης

Το παρόν υλικό διατίθεται με τους όρους της άδειας χρήσης Creative Commons Αναφορά - Μη Εμπορική Χρήση - Όχι Παράγωγα Έργα 4.0 [1] ή μεταγενέστερη, Διεθνής Έκδοση. Εξαιρούνται τα αυτοτελή έργα τρίτων π.χ. φωτογραφίες, διαγράμματα κ.λ.π., τα οποία εμπεριέχονται σε αυτό και τα οποία αναφέρονται μαζί με τους όρους χρήσης τους στο «Σημείωμα Χρήσης Έργων Τρίτων».

Ο δικαιούχος μπορεί να παρέχει στον αδειοδόχο ξεχωριστή άδεια να χρησιμοποιεί το έργο για εμπορική χρήση, εφόσον αυτό του ζητηθεί.

Ως **Μη Εμπορική** ορίζεται η χρήση:

- που δεν περιλαμβάνει άμεσο ή έμμεσο οικονομικό όφελος από την χρήση του έργου, για το διανομέα του έργου και αδειοδόχο
- που δεν περιλαμβάνει οικονομική συναλλαγή ως προϋπόθεση για τη χρήση ή πρόσβαση στο έργο
- που δεν προσπορίζει στο διανομέα του έργου και αδειοδόχο έμμεσο οικονομικό όφελος (π.χ. διαφημίσεις) από την προβολή του έργου σε διαδικτυακό τόπο

[1] <http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>

Τέλος ενότητας

Επεξεργασία: Ομάδα έργου
Θεσσαλονίκη, Ιούλιος 2015

Ευρωπαϊκή Ένωση
Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΑΙΔΕΙΑΣ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΩΝ
ΕΙΔΙΚΗ ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ

Με τη συγχρηματοδότηση της Ελλάδας και της Ευρωπαϊκής Ένωσης

ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΕΙΟ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

I. Σημειώματα

Διατήρηση Σημειωμάτων

Οποιαδήποτε αναπαραγωγή ή διασκευή του υλικού θα πρέπει να συμπεριλαμβάνει:

- το Σημείωμα Αναφοράς
- το Σημείωμα Αδειοδότησης
- τη δήλωση Διατήρησης Σημειωμάτων
- το Σημείωμα Χρήσης Έργων Τρίτων (εφόσον υπάρχει)

μαζί με τους συνοδευόμενους υπερσυνδέσμους.

